

ákon a törökkel hadakozó Batthyány sok szempontból messze volt a cseh, osztrák, itáliai, német és francia nemesektől, más határozta meg a lehetőségeit, olyan feszültségek korlátozták mecénási tevékenységét, amilyeneket nyugati kollégái csak hírből ismertek. Egy sor szempontból azonban mégis hasonló helyzetben volt, hasonló mintázatok jellemezték viszonyát patronáltjaihoz és barátaihoz, hasonló lelkesedés fűtötte, amikor botanikus kertjét kialakította, hasonló (paracelzianus) irodalmat olvasott, miközben hasonló lombikkal végezte alkimista kísérleteit. Ezért különösen üdvöztető, hogy a monográfia nemcsak magyarul készült el, hanem a nyugati tudománytörténészek számára hozzáférhető nyelven is.

LÁNG BENEDEK

József Simon: Die Religions- philosophie Christian Franckens (1552–1610?)

ATHEISMUS UND RADIKALE REFORMATION IM FRÜHNEUZEITLICHEN OSTMITTELEUROPA

Harrassowitz, Wiesbaden, 2008. 224 old., 59 € (*Wolfenbütteler Forschungen, Band 117*)

Megérdemelten szentelte a híres *Wolfenbütteler Forschungen* sorozat a 117. kötetét Christian Francken német vallási gondolkodónak. Francken fontos, izgalmas és jobbra elhanyagolt, mint a késő reneszánsz kelet-európai vallási radikalizmus kérdése általában. A téma (és maga Francken) Simon József filozófus jóvoltából ezúttal egy új megközelítéssel, továbbá két eddig kiadatlan, egészen eredeti mű publikációjával gazdagodott. Simon könyvének alapvető célkitűzése e két kiadatlan írás (amelyeket Keserű Bálint, illetve Monok István és Herner János fedezett fel) – a *Disputatio inter theologum et philosophum*

de incertitudine religionis Christianae és a *Spectrum Diurnum Genii Christiani Francken* – sajtó alá rendezése, filozófiai elemzése. (Ebből a szempontból Francken írásainak a címe legalább alcímként felkívánckozna a könyv borítójára.) A megközelítés újdonsága alapvetően ez utóbbiban áll: Simont elsősorban Francken filozófiai mondanivalója érdekli. Könyvéből egyértelműen kiderül, hogy a szenvedélyes vallási gondolkodó Francken valójában ízig-veéig filozófus volt, akinek megértéséhez és értékeléséhez nem árt a filozófiai előképzettség. Francken gondolatait Simon az őket megillető filozófiai komolysággal tárgyalja és igyekszik – amennyire lehetséges – beemelni a filozófiatörténet kánonjába. Ebből is következik, hogy meglehetősen szűkmarkúan bánik az életrajzi adatokkal, az első, rövidke fejezetben mindössze öt oldalt szentel Francken bemutatására, sőt azon belül is csak erdélyi tartózkodására koncentrálnak, amikor is az életmű e két darabja készült.

Ehhez fűződően szeretném a könyvvel kapcsolatos legfontosabb kritikái megjegyzésemet előrebocsátani, amelyet mint a filozófiában dilettáns, de Francken kutatása iránt lelkesülő történész teszek. A szigorúan filozófiai megközelítés jogosságát nem vitatom, mégis sajnálom, hogy Francken bemutatása és a történeti kontextus ennyire vázlatos maradt. Ennek egyik oka az lehetett, hogy Francken életével már alaposan foglalkozott három kiváló kutató is: Keserű Bálint, Pirnát Antal és Lech Szczucki – bár Pirnát ragyogó tanulmánya, az „Arisztotelianusok és antitrinitáriusok” (*Helikon* 17 [1971], 363–392. old.) csak magyarul olvasható.) A történeti részletek felelevenítése azonban teljesebbé és izgalmasabbá tette volna a könyvet, és bizonyos szempontból talán a kiadott szövegek interpretációját is. Így például talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy Francken filozófiai műveltségét javarészt Rómában és Nápolyban szerezte, és esetleg néhány mondatban azt is vázolni, mit is taníthattak neki a római jezsuiták. A Simone Simoni itáliai orvos és gondolkodó ellen íródott *Spectrum* elemzésekor kitérhetett volna a szerző a vallásfelekezeteket ugyancsak semmibe vevő

Simoni életének rövid bemutatására, valamint Francken és Simoni életének találkozásaira, párhuzamosságaira. Bár e két javíthatatlan eretneknek, ateistának bélyegzett szerző meglehetősen utálta egymást, feltűnő, hogy mennyire hasonló életutat jártak be, mennyire könnyedén váltottak vallási felekezetet. Talán kiderült volna az is, mi motiválta őket, hogy vitába bonyolódjanak egymással. Történelmileg hasonlóképpen a levegőben lóg Francken és Simoni röviden elemzett krakkói vitája is. Végül pedig magáról Franckenről sem ártott volna többet elmondani, még ha az életút története vagy a személyiség rajza nem befolyásolja is a filozófiai mondanivalót, amelynek ezen információk nélkül is meg kell állnia a maga lábán. Mégis segíthették volna a kíváncsi olvasót, ha másban nem, legalább annak megértésében, hogy miképpen jutott egy rendkívül vallásos korban egy német (jezsuitának induló) gondolkodó ennyire marginális helyzetbe és ugyanakkor ennyire radikális gondolatokra. Némi általános kortörténeti bevezető gondolat is hasznos lehetett volna, hiszen Francken végső soron tipikus késő reneszánsz figura volt (még ha sokat tanult is a skolasztikától), aki hasonló történelmi tapasztalatok hatására (mint a konfesszionalizáció, illetve a nem keresztény kultúrák közelebbi megismerése) radikális kortársaihoz hasonlóan azon fáradozott, hogy levonja a tanulságokat, és gyökeresen újragondolja, új alapokra álmódja a kereszténység mentális világát.

A történeti kontextus vázlatosságát azonban némileg indokolja és főként menti, hogy a filozófus szerző egyáltalán nem kívánta Franckent a szokásos történeti hagyomány keretein belül tárgyalni. (Ugyanakkor e könyvnek köszönhető, hogy Francken bizonytalan halálórái dátuma, amelyet korábban 1602-re tettek – Molnár Antal kutatásai alapján –, kitolódott a szintén bizonytalan 1610-es dátumra, ugyanis ebből az évből származik az utolsó Franckenre vonatkozó adat: még mindig a római inkvizíció fogságában volt 1610 februárjában, amikor rövid, vallásos célú zárandoklatra kapott engedélyt.) Az elhatárolódás szándéka ki is mondatik a mű máso-

dik fejezetében, mely a kutatói célkitűzéseket tárgyalja. Itt megtudjuk, hogy Francken és az ateizmus kérdését két tudománytörténeti tradícióhoz lehet kötni: az egyik a Delio Cantimorival kezdődő irodalom- és vallástörténeti iskola (amelyhez tehát Szcuzcki és Pirnát is tartozik, és amelyben Francken elsősorban az antitrinitarizmus kontextusában szokás emlegetni), a másik a kora újkori ateizmus és a *littérature clandestine* kapcsolatát vizsgáló néhány kutató csoportja (akik azonban Franckenről mit sem tudnak). A szerző egyik iskolával sem akar teljesen azonosulni, hanem Francken szövegeinek – vallásfilozófiájának – filozófiai vizsgálatára vállalkozik. Mielőtt azonban ez megtörténne, a harmadik fejezetben (*Philologische Vorbemerkungen*) összegzi a kiadott szövegek keletkezési körülményeire vonatkozó kérdéseket és információkat.

A *Spectrum* és a *Disputatio* mind időben, mind tematikában (ateizmus) szorosan kötődött egymáshoz. Simon meggyőzően tisztázza a *Disputatio* keletkezési dátumát (1590–1591), továbbá azt is, hogy a szöveg nem vezethető vissza megtörtént eseményekre, így Francken és Maurus Saracenus itáliai ferences krakkói vitájára sem. (Az azonban később mégis kiderül, hogy Saracenus teológiája ösztönzőleg hathatott Franckenre.) Ennél is fontosabb érdeme e fejezetnek, hogy megvilágítja a *Spectrum* – amelyet a jelek szerint Francken valóban publikálni szándékozott – történeti kontextusát: a könyv a Báthory István halálával kezdődő, Simoni orvosi felelősségét fészegető publikációs csatának a tizedik kötete volt. Mire azonban Francken beszállt a vitába, már rég nem az volt a kérdés, ki felelős a lengyel király haláláért. Ennél sokkal fontosabb volt Franckennek, hogy megfeleljen Simoni vádaskodására, különösen az ateizmus vádjára. A Báthory Zsigmondhoz szóló előszó utalásainak elemzésében Simon József arra is rámutat, hogy Francken nemcsak hátrítani kívánta az ateizmus vádját, hanem egyben – egyedülálló módon – az ateistákkal szembeni türelem mellett is kiállt.

Az ateista szó retorikai használata különösen felkapottá válhatott az 1580-as években, derül ki a könyv

negyedik, érdemi fejezetének (*Die Religionsphilosophie Christian Franckens*) bevezetőjéből. Ez volt Dudith András és Fausto Sozzini vitájának (amelyet Sozzini két válaszeleléből ismerünk), valamint Sozzini és Francken nyilvános disputájának egyik tétje. Láthatóan nemcsak a radikális gondolkodókat gyanúsították meg ateizmussal, hanem ők maguk is előszeretettel hozták fel e vádat egymás ellen. Nem tudjuk, ez miért pont az 1580-as években volt így, de ez most nem is fontos. Fontosabb, hogy mit is értettek ateistán. Leegyszerűsítve talán nem többet, mint másként gondolkodót. Ebben az értelemben az ateista az „eretnek” szinonimájává lépett elő: elegendő volt állítani vagy tagadni Krisztus imádatóságát (adorantizmus/nonadorantizmus), hogy máris epikureizmust vagy ateizmust kiáltsanak. Christian Francken érdeme, hogy a *Spectrum*ban az ateizmus kérdését filozófiai síkra terelte, és ezzel leplezte e politikai irányultságú retorikát. Francken mindenekelőtt tagadja Simoni doktornak azt az állítását, hogy a teológia, akárcsak az orvostudomány, tudománynak minősíthető. A teológus vizsgálódásának nem tudomány a tárgya, hanem a hit – állítja Francken. Ez a különbség a teológia és a metafizika között. A teológia már csak azért sem tudomány, mert „biztos érvekkel egyetlen alaptétele sem bizonyítható” (194. old.); a teológus legfeljebb csak valószínű érvekkel operál. Ebből következik, hogy Isten ismeretének kutatása nem a teológusra, hanem a filozófusra vár. Márpedig ha Isten nem teológiai, hanem filozófiai fogalmakkal akarjuk definiálni, kétségtelenül Szent Anzelmre fogunk hagyatkozni: „Isten az, akinél sem nagyobb, sem jobbat nem lehet elgondolni.” Ha viszont ez lenne az egyetlen biztos állítás Istenre vonatkozóan, akkor senkit sem lehet ateistának nevezni, még az ókori ateistákat sem, vonja le a konklúziót Francken. Hogy ez mégis megtörténik, és az anzelmi alapokon álló istenhívőket (istentudókat) mégis rendre ateistáknak tartják, annak egyik oka az, hogy ezt az általános istenfogalmat „nem vonatkoztatják valós dolgokra”. Ennél is fontosabb – mutat rá Francken – hogy ez az istenfogalom

nem vallásos jellegű, azaz a filozófus absztrakt istene nem kelt félelmet. Márpedig Francken szerint a vallás a félelemből eredeztethető. A vallást tehát egy közös emberi pszichológiai igény alapozza meg, és ebből a szempontból lényegtelen, hogy melyik vallásról vagy, ha úgy tetszik, melyik keresztény felekezetről van szó. Ez tehát Francken alapállása, amelyet Simon József reflektáltan és alaposan megvizsgál, s rámutat arra is, hogy Francken az anzelmi metafizikai istenfogalmat már Duns Scotus átértelmezésében használja.

Ezek után következik a *Disputatio* elemzése. E műnek nincs konkrét apropója, mint a *Spectrum*nak, és sokkal inkább feltételezhető, hogy a kiadás sem állt komolyan a szerző szándékában. Mint Szcuzcki nyomán Simon is megállapítja, a *Disputatio* Francken legeredetibb, legradikálisabb műve (sőt talán a XVI. század egyik legradikálisabb műve). A *Disputatio*ban – címével ellentétben – semmiféle disputa nem zajlik; mindössze annyi történik, hogy egy Teológus istenérveket fogalmaz meg (összesen harminchetet), melyeket egy Filozófus kézből megcáfol. Nekem úgy tűnik, a *Disputatio* lényegében onnan indul ki, ahová a *Spectrum* érkezett: adott az általános, absztrakt istenfogalom (amelyet a *Spectrum* szerint senki sem cáfol), s a *Disputatio* ebből az elvont istenfogalomból kiindulva hoz fel és cáfol meg Isten *létezése* melletti érveket. A *Disputatio* tehát nem társadalmi-pszichológiai megfigyelésekből, hanem racionális filozófiai érvekből kiinduló valláskritikát fogalmaz meg, és talán ebben áll filozófiatörténeti újdonsága is. Bár a *Spectrum* szerint szigorú értelemben nem beszélhetünk ateistákról, a *Disputatio* filozófusa (annak ellenére, hogy a Duns Scotus-i istendefiniációt elfogadja) mégis egy ilyen ateistának bizonyul.

Jóllehet a franckeni mű nem csupán Duns Scotus gondolataira, hanem konkrét előképekre is visszavezethető, a teológus és a filozófus közötti vita a középkorban még nem az ateizmus körül folyt – hangsúlyozza Simon. Ráadásul Christian Francken teológusa nemcsak a hagyományos, a katolikus egyház által elfogadott érvekkel dolgozik, hanem a radikális arisztoteliai-

nusoktól és az újplatonikusoktól, sőt Sextus Empiricustól is kölcsönöz gondolatokat. Simon nem sorban tárgyalja az érveket és ellenérveket, hanem problémakörök szerint. A prezentáció végig reflektált, Francken gondolatait az antik filozófia és a késő középkori skolasztika filozófiai-teológiai tradíciójának összefüggésében fejti ki. Így válik világossá, hogy Francken egyszerűbbnek ható gondolatai is többszörösen reflektáltak. Amikor például a Teológus az első argumentumban Istennek az emberhez szóló gyakori megnyilatkozásait hozza fel létezése mellett szóló érvként, a Filozófus a válaszában egyrészt a Duns Scotus-i teológiai princípiumokra, másrészt az emberi akaratra vonatkozó középkori elméletekre reflektál, de cáfolatában még a XVI. században kivirágzó *prisca theologia* érveire is. Elveti a *prisca theologia* adta dogmatikai minimumra épülő teológiai istenfogalom kidolgozásának lehetőségét, hiszen az hasonlóképp bizonytalan (bizonyíthatatlan) alapokon állna: bár minden népre jellemző lehet Isten fogalma, az ettől még nem természetes vagy magától értetődő. „Így bár a vallások vagy az Istenről való vélekedések mindenkinél megtalálhatók, mégsem a természetből erednek, hanem emberi eredetűek (*ab institutione hominum*), merthogy nem ugyanolyanok mindenkinél: mennyi sokféle istent és rémséget képzel el az erőtlén ember!” (97. old.)

A szerteágazó gondolatmenet reprodukálása helyett megállapíthatjuk, hogy Simon József kiválóan tesz eleget a maga elé kitűzött célnak, és Francken gondolatait a filozófiatörténeti kontextusba visszahelyezve magyarázza. Nem is lehet a *Disputatio* utalásrendszerének kifejtése nélkül a mű destruktív – és egy kicsit sem szkeptikus – gondolatiságát a maga teljességében megérteni. Francken Filozófusa lényegében egyetlen filozófiai iskolával sem tud azonosulni, és az istenérvek tagadása érdekében más és más autoritások gondolataival szegül szembe. Az azonban mégis kidomborodik, hogy a *Disputatio* szerzőjének filozófiájára Duns Scotus volt a legnagyobb hatással. Ez abból is látszik, hogy „Francken számára Isten elgondolhatóságának kizárólag annak lehetlensége szab határt, hogy Isten ne

a legfőbb vagy a végtelen tökéletesség (*omnis perfectio sine imperfectione*, illetve *infinita perfectio*) legyen.” (Simon József: A kleptomakhoszi ateista-katológus recepciója a kora újkori Erdélyben. *Világosság* 2006. 11–12. szám, 87. old.) Ezen túlmenően bármilyen istenérvet hoz is fel a Teológus, annak ontológiai tarthatatlanságát Francken Filozófusa rendre kimutatja. „Isten a tökéletes” és „Isten a végtelen” azonban olyan alappremisszáknak tűnnek, melyeket még ez az ateista Filozófus sem tagad, sőt gyakran az Isten létezése mellett felhozott teológiai-filozófiai érveket is ezekből a premisszákból kiindulva cáfolja.

Simon József német nyelven írt filozófiai értekezése méltó emléket állít e kora újkori filozófusnak, aki legmerészebb gondolatait éppen abban a különlegesen szabad levegőjű Erdélyben fogalmazta meg, ahol joggal gondolhatjuk, hogy értő közönségre is számíthatott. Bonyolult gondolatisága jóval túlnő tehát azokon a kereteken (padovai arisztotelianizmus, illetve antitrinitarizmus), amelyekbe hagyományosan illeszteni szokták.

ALMÁSI GÁBOR

Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): Filozófia és irodalom

József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, Bp., 2008.

Végül is szép zöld könyv lett belőle, olyan békalencse-színű. Nem hullanak ki a lapok, ha végigolvassuk, és az oldaltükör sem erőlteti meg túlzottan a szemet. Csak az a kérdés, mi szükség volt rá. A szóban forgó kötet ugyanis a 2006. október 6-án és 7-én megrendezett XIV. JAK Tanulmányi Napok anyagát tartalmazza. A konferencia címe „Filozófia és irodalom” volt, ami méltán tarthat számot a két érintett tudományos közösség, valamint a kihalóban lévő „művelt nagyközönség” érdeklődésére. Talán ezen igényt kielégítendő nyílt meg szépen

egymás után több csatorna is, amelyeken az előadók eljuttathatják mondanójukat a feltételezett címzetteknek. Aki nem volt ott a konferencián, az megvásárolhatja a *Világosság* vonatkozó számait, ezek tartalmazzák ugyanis az írásos anyagot. Aki ezért nem ad ki pénzt, az a folyóirat honlapjáról is letöltheti a szövegeket. Aki azonban a hagyományos megoldások híve, az 2008-tól könyvformátumban is kézbe veheti az egybeszerkesztett előadás-szövegeket. Lássuk csak... kizárás alapon várható még talán a hangoskönyv-megjelenés, youtube-videók, ki tudja. Persze megesis, hogy egy-egy szöveg több helyen is megjelenik, ami azonban véleményem szerint nem dicséri a szerzőt. Ez a túlbiztosítás enyhén szólva is mulatságos, kiváltképp a kultúra finanszírozásának manapság (mindenkor) tapasztalható igen kétségbeesítő helyzetében.

S ha már volt rá idő, energia, pénz, akkor talán gondosabb munkát is lehetett volna végezni. A szembetűnő szerkesztői és tördelői hibák végképp megkérdőjelezik az egész vállalkozás létjogosultságát. Az egyik tanulmány végén ott szégyenkezik a szövegben a tördelőnek tett megjegyzés; de az a szerző is bosszankodhat, akinek a neve és szövegének címe több más tanulmány fejlécében is szerepel. A helyesírási hibákról, elgépelésekről nem is beszélve, amelyek hemzsegek a kötetben. Összességében tehát kicsit *Sturm und Drang*-os a kivitelezés, nem is csoda, ha oly kócosak a tanulmányok.

Amúgy a téma nagyon izgalmas, nem csoda, ha újra és újra, sokadjára is kimeríthetetlennek bizonyul, az összegyűjtött szövegek színvonala pedig általában véve nem marad el a várakozásoktól, sőt inkább több jobb, mint rosszabb írással találkoztam. Irodalom és filozófia veszedelmes viszonyának számos aspektusával vetnek számot e tanulmányok, bár maga a *liaison* – mint minden igazi kapcsolat – valójában kifürkészhetetlen, és bármennyit tudunk is meg róla, maradnak feltáratlan mélységek. A két terület ugyanis külön-külön sem teljesen problémamentes, sőt „lényegük” talán éppen a kérdésességben ragadható meg, együttvéve a kettőt pedig talán jobb, ha lemondunk a frappáns válaszok-